

הציונות הדתית ורעיון האדם החדש

דב שוורץ

א. מבוא

המחשבה הדתית המערבית נהגה לייצג רעיונות מופשטים באמצעות פרסוניפיקציה. החסיד הוא הייצוג של התפיסה המוסרית, הנביא הוא הייצוג של תפיסת ההתגלות, המשיח הוא הייצוג של תפיסת הגאולה וכדומה. מטרתו של מאמר זה לבחון כיצד ביטאה הציונות הדתית את רעיונותיה המופשטים באמצעות מודל האדם (הדתי) החדש.

רעיון היהודי החדש שקידמה התנועה הציונית העמיד את הציונות הדתית בפני מצב מורכב. מצד אחד, התמיכה ברעיון הציוני נבעה מבקשת התחדשות ורעננות, שהרי תמיכה זו חייבה נקיטת יוזמה ומאבק בפסיביות הגלותית, והיוזמה הלאומית כולה הייתה חידוש. מצד שני, האדם החדש של התנועה הציונית משמעו התנערות מהמסגרת הדתית; מבחינת הציונות החילונית מסגרת זו משקפת את הגלותיות. הפתרון שאימצה הציונות הדתית לפחות עד שנות השמונים של המאה שעברה היה, על פי רוב, זיהוי האדם החדש עם האדם הפועל בתקופת גאולה. יש שהצהירו על כך בגלוי ויש שהבליעו זאת ברקע הדיונים. כלומר, הציונות הדתית התמודדה עם רעיון האדם החדש בכלים תיאולוגיים ובפרשנות דתית מובהקת. תפיסת התנועה הציונית כתנועה המגשימה את החזון המשיחי של הנביאים (לפחות בחלקו), מציגה את הציוני הדתי כטיפוס דתי חדש, דתי של גאולה, התופס את מקומו של הדתי הגלותי.

בתפיסה זו נחשפת פעם נוספת הפרשנות הציונית הדתית האזוטריית. כלפי חוץ הציונות הדתית מצדדת בטיפוס יהודי 'נורמלי', המכונן מוסדות ותשתית לאומיים ושותף לפעילותם היומיומית. אך כלפי פנים מכוננת הציונות הדתית טיפוס גאולי החי ופועל בעולם של גאולה מתממשת. החיכוך בין שני הטיפוסים, הפנימי והחיצוני, משקף את הדיאלקטיקה שבה נתונה הציונות הדתית ומבהיר את הכרעותיה בסוגיות השעה. קווי האופי של הטיפוס הפנימי מתעצבים בהגות הציונית הדתית, ואילו הטיפוס החיצוני ה'נורמלי' משתקף בבורגנות ובמעמד הביניים הציוניים הדתיים, שהם רוב מניינו ובניינו

של המחנה הציוני הדתי. במאמר זה ברצוני לעקוב אחר השתקפות הטיפוסים הללו בכתבים האידאולוגיים של הוגי הציונות הדתית.

אפשר לפרש את רעיון החידוש שבתפיסת האדם החדש של הציונות בכלל, ושל הציונות הדתית בפרט, בשתי דרכים: ראשית, ניתוק מוחלט מן העבר, פנים חדשות לחלוטין. שנית, רסטורציה, כלומר שיבה אל העבר הרחוק (המקראי או של בית שני). כמובן, הן הציונות הדתית הן הציונות החילונית לא התעלמו מהצורך הרסטורטיבי. הרי הצידוק לשיבה לארץ ישראל נובע במישרין מהעבר הרחוק. אולם השאלה היא אם קווי האישיות של האדם החדש נובעים מהעבר או שמא הם חדשניים לחלוטין. לעתים הרסטורציה מכסה על התחדשות קיצונית. הציונות הדתית נטתה לחידוש העבר, וגישתה הייתה על פי רוב רסטורטיבית. האדם הגאה וזקוף הקומה, שהגן על ארצו העצמאית ושמר על זהותו הדתית, הוא למעשה חידוש המודל האנושי שכבר היה בעבר הרחוק.

הציונות הדתית התייחסה לרעיון האדם החדש הציוני בעיקר מבחינת ההיבטים הדתיים שלו. דוק ותמצא: לרעיון האדם החדש ביטויים חיוביים לא מעטים (זקיפות קומה וכבוד לאומי, הזדהות עם הטבע, זהות לאומית-אתנית ייחודית, חידוש השפה וכדומה), והציונות הדתית אימצה אותם במוצהר. אולם ההגות הציונית הדתית התמודדה גם עם ההיבט השלילי (מבחינתה) של רעיון זה: התחליף לאורח החיים הדתי השמרני. להלן נתחקה אחר מאפייניו של האדם החדש בהגות הציונית הדתית, ולאחר מכן נידרש להתייחסותה של הגות זו לרעיון האדם החדש בהגות הציונית הכללית. נציג ביטויים אחדים של הרעיון בבחינת הערות פתיחה לדיון פנומנולוגי מקיף.

ב. האדם הכריזמטי

הדגם האידאלי של הדתי החדש יונק בראש ובראשונה מהכריזמה, לאמור תחושת ההשראה האלוהית המפעפעת באישיותו. הציוני הדתי פועל מתוך שכנוע פנימי שהוא שליח ההשגחה האלוהית ומיישם את תכניותיה. המבצע העשיר ביותר לתודעה זו נמצא בהגותו ובפועלו של חוג הרב אברהם יצחק הכהן קוק. בריח התיכון של דמותם של הראי"ה, הרב דוד כהן ('הנזיר'), הרב יעקב משה חרל"פ, הרב צבי יהודה הכהן קוק ותלמידיהם, היה השאיפה לנבואה. הווי אומר שמבחינת חברי החוג היהודי החדש הוא הנביא בעל ההשראה השמימית.¹ שני היבטים לנביא מבחינת הראי"ה. ראשית, התגלות:

1 ראו, דב שוורץ, אתגר ומשבר בחוג הרב קוק, תל-אביב תשס"א (להלן: שוורץ, אתגר ומשבר), עמ' 8. על זיקת הראי"ה וחוגו לנבואה ראו, למשל, אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 166-167; דב שוורץ, הציונות הדתית בין היגיון למשיחיות, תל-אביב תשנ"ט (להלן: שוורץ, הציונות הדתית), עמ' 55-56. על הראי"ה ראו, אליעזר שביד, 'נבואה מתחדשת לעת ראשית הגאולה: הנבואה במשנת הראי"ה קוק', דעת, חוב' 38 (תשנ"ז), עמ' 83-103. הרב חרל"פ מתאר אקלים של גילויים שמימיים. ראו, הד הרים: קבוצת מכתבים מאת הרב ר' יעקב משה חרל"פ, אלון מורה תשנ"ז, עמ' עה. על ה'נזיר' ראו, שוורץ, הציונות הדתית, עמ' 191-197. על הרב צבי יהודה קוק ראו, Gideon

הנביא משקף את שיבת הנבואה לעם ישראל בדור הגאולה. שנית, הנהגה פוליטית: כמו הרמב"ם והמסורת הפילוסופית המוסלמית בימי הביניים, כך אף הראי"ה ייחס לנביא את תכונותיו של המנהיג המושלם והכריזמטי.²

האדם החדש מציין אפוא את חזרתו של עם ישראל לחיים עם אלוהים מחד גיסא ולמעורבות בפוליטיקה ובהנהגה מאידך גיסא. דמויותיהם של הצדיק, של הנביא ושל המנהיג תופסות מקום חשוב בהגותו של הראי"ה, ומרכיבות את הדגם האידאלי של האדם החדש. זאת ועוד: הפסקאות האישיות של הראי"ה, שחלקן התפרסם רק בשנים האחרונות ועורר פולמוס ער, מוסיפות מידע חשוב לאופן שבו ראה את האדם השלם, הפועל בזמן הגאולה.

נמנה אחדות מהתכונות שמייחס הראי"ה לאדם החדש האידאלי, אשר תכונותיו מתנסחות מתוך תיאורי הצדיקים, 'בעלי הרוחניות',³ 'האצילים הגדולים', 'הנשמות הגדולות', 'הנשמות הכלליות', 'הנפשות האציליות', 'המשיגים הגדולים' ו'גדולי עולם' הפועלים בעולם של גאולה. אפשר שהראי"ה התכוון בפשטות לאדם השלם והאידאלי, ובעיניו התקופה מאפשרת את מימושו של אדם כזה. בין כך ובין כך נפרשים לעינינו תכונותיו של האדם החדש. אנו נסווג תכונות אלה על פי עניינן.

1. איש הסוד:

- (א) מיסטיקן. האדם החדש חווה עלייה אקסטטית לפסגת המציאות ויורד להנהיג.⁴
- (ב) גילוי הנסתר. האדם החדש חושף את הדרגות העליונות של האלוהות.⁵
- (ג) תיאורגיה. האדם החדש מבקש להביא למצב של הרמוניה בעולמות כולם.⁶

Aran, 'Jewish Zionist Fundamentalism: The Bloc of the Faithful in Israel (Gush Emunim)', in: Martin Marty and Scott Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed*, Chicago and London 1991, pp. 268, 299-300; idem, 'The Father, the Son, and the Holy Land: The Spiritual Authorities of Jewish-Zionist Fundamentalism in Israel', in: Scott Appleby (ed.), *Spokesmen for the Despised: Fundamentalist Leaders in the Middle East*, Chicago and London 1997, pp. 304, 315

- 2 ראו, שוורץ, *הציונות הדתית*, עמ' 47-62.
- 3 אברהם יצחק הכהן קוק, *שמונה קבצים*, ירושלים תשנ"ט (להלן: קוק, *שמונה קבצים*), כרך ב, עמ' סז.
- 4 'האדם עולה למרומים, בא עד הראש, ומשם צופה לכל שבילי עולם השכליים והמעשיים, ומשם יורד הוא מלא טוב וחסד, מלא גבורה והוד, ורועה באהבה עדר ד', צאן אדם'. שם, כרך א, עמ' כז. הדי משל המערה של אפלטון עולים מתוך דברים אלה. ראו, סמדר שרלו, 'צדיק יסוד עולם: שליחותו המיסטית של הרב קוק', *דעת*, חוב' 49 (תשס"ב), עמ' 99-136.
- 5 'על ידי העבודה הרוחנית של הצדיקים, בעלי המחשבה האלהית העליונה, מתנוצץ תמיד האור של האין האלוהי, ומתגלה בתור יש'. קוק, *שמונה קבצים*, כרך א, עמ' שצג. ראו גם שם, כרך ג, עמ' לה. אפשר שיש כאן ביטוי למגמה המרכזית שבהגות חב"ד, דהיינו לחשוף את השלב של טרום הבריאה.
- 6 'כל חושיו של צדיק אמיתי נתונים להקישור האלהי של העולמות כולן'. שם, כרך ב, עמ' כב.

(ד) אימננציה. האדם החדש מבחין בנוכחות האלוהית שבו.⁷

2. התייחסות לסביבה:

(ה) תחושה קוסמית ולאומית. האדם החדש מתאחד עם היקום ועם 'האומה כולה'.⁸

(ו) מעורבות. האדם החדש צריך להיות רגיש לצרכים הרוחניים של הדור.⁹

(ז) חיי משפחה. האדם החדש מקדש את חיי המשפחה.¹⁰

(ח) שאר רוח. האדם החדש הוא בעל רוח הקודש, שהיא שלב בדרך לנבואה.¹¹

(ט) הומניזם. האדם החדש מתאפיין באהבת האדם. הוא אוהב את 'כל הבריות כולן'.¹²

3. אתוס:

(י) חירות. האדם החדש פורץ גבולות הוא,¹³ ואיננו חושש ממגבלות השמרנות הדתית.¹⁴

(יא) קידוש החומר. האדם החדש מייחס ערך רב לפעילות החומרית,¹⁵ ולבריאות הגוף.¹⁶

ראו גם שם, עמ' צו. על חשיפת הבחינות של הקודש בפעילות הגשמית בידי הצדיקים ראו שם, כרך א, עמ' רפד-רפה, רצה-רצו, שט.

7 שם, כרך ג, עמ' רסה-רסו.

8 שם, כרך א, עמ' לג-לד.

9 הראי"ה סבור כי בעלי 'נשמה כללית' צריכים להתמסר להסברה ('מבואים', 'מפתחות') ולהכשרת הדור ל'עניינים נשגבים'. שם, כרך א, עמ' ריז.

10 שם, כרך א, עמ' שו-שוז.

11 'ורוח הקודש ביסודו הכללי גנוז הוא באוצר החיים הגדול של הנשמות העליונות, החשות את הוד רזי תורה, ואת שפעת יקרת פנימיותה של העבודה האלהית בהדרת גדולתה'. שם, כרך ב, עמ' כט. את הנבואה סיווגתי כהתייחסות לסביבה מפני שחוג הראי"ה הרבה להדגיש את משמעותה הלאומית של הנבואה.

12 שם, כרך ג, עמ' רטו.

13 'היא [=הצדקות האמיתית] גדולה מכל הדרכה, מכל מערכת מחשבה, מכל חפץ פרטי, מכל בחירה מצומצמת'. שם, כרך ב, עמ' קפב. ראו גם שם, כרך א, עמ' רנז-רנח; כרך ג, עמ' ש, שיט.

14 'נשמת'י רחבה, גדולה ואדירה. אני מרגיש תפארתי והדר רוחי בקרבי, מלא אנכי עז וחופש. הפחדנות המתעטפת בלבוש של יראת שמים, לא תוכל להוליך אותי שולל'. שם, כרך א, עמ' קו. ראו גם שם, כרך א, עמ' שה, שכ, שכא, שמג; כרך ב, עמ' מט; כרך ג, עמ' ה, שכה. וכבר דנו רבים מהאנתרופולוגים של הדת בטיבה האנטינומיסטי של החוויה הדתית, ואין מה להאריך בכך.

15 שם, כרך ב, עמ' קמח-קמט. הראי"ה טען שם כי הצדיקים השלמים, כאלה שהאמונה 'נקבעה בלבם', אוכלים במתינות ולא במהירות. הם ממצים את מלוא המשמעויות של הפעילות החומרית (אכילה, במקרה זה, המרמזת ככל הנראה להעלאת ניצוצות).

16 שם, כרך א, עמ' שה; כרך ג, עמ' רסד.

(יב) איש אשכולות. האדם החדש לא מצטמצם לתחום יצירתי זה או אחר, אלא שואף הוא לשלוט בכולם.¹⁷

4. אישיות:

(יג) אינטואיציה. האדם החדש מבחין במהות מבעד למעטה החומרי.¹⁸
(יד) פרישות והתבטלות. לאדם החדש אין 'רצון עצמי כלל'.¹⁹ הוא מתאפיין בשפלות.²⁰

(טו) אישור עצמי. האדם החדש מודע ליכולותיו ולערכו.²¹
(טז) דיאלקטיקה. האדם החדש הוא בעל שילוב של תכונות נוגדות.²²
(יז) אופטימיות. האדם החדש מתאפיין בשמחה תמידית.²³
(יח) איחוד פסיכולוגי. האדם החדש מתאפיין באחדות הרצון והמחשבה.²⁴

לפי הראי"ה האדם החדש שב למעשה אל עצמו. עצמיותו ה'מקורית' כוללת את התכונות הללו, שבמשך ההיסטוריה נתגבבו ונתכסו בכיסיים הכרתיים וממשיים. זאת ועוד: על פי הראי"ה חל תהליך הדרגתי של צמצום הפער בין אנשי המעלה להמון.²⁵ בעבר היו

17 'כי כל הזרמים שולטים בי, האמונה והחקירה, הלאומיות והמוסר, ההלכה וההגדה, הנגלה והנסתר, הבקורת והשירה, את הכל אני מוכרח לספוג'. שם, כרך ב, עמ' פט. ראו גם שם, כרך ג, עמ' ג.

18 שם, כרך א, עמ' שלח. השוו: 'בילדותי הייתי מרגיש סרחון של בית הכסא מבתי התפלות של הגויים, אף על פי שהיו לכאורה נקיים מאד, ועמדו בתוך גן של עצים נטועים'. שם, כרך א, עמ' שיא. מכאן שהאדם החדש מואס בהוויית הגלות, אף על פי שיש לה היבטים אסתטיים מובהקים.

19 שם, כרך ב, עמ' לח, ער.

20 'אקרה לשפלות פנימית אמיתית, שלא די שלא תחליש את הגבורה הנפשית ואת שמחתה הרוחנית, את התפתחות כשרונותיה ואת הוספת אורה, כי אם היא דוקא תבסס אותם'. שם, כרך ג, עמ' פד. ראו גם שם, כרך א, עמ' ריט, שנו; כרך ג, עמ' יב. במקום אחר הצדיק נתפס כ'צינור', לאמור כמעביר שפע מהעולם האלוהי לעולם הגשמי. שם, כרך א, עמ' רעד.

21 'הגדולים חייבים לדלג כדי להכנס למחשבות גדולות. צריך האדם להכיר את כשרונו הפנימי, וידע בעצמו אם נוצר לגדולות. אל יבהל מפני עון של גאווה, במה שיכיר את מדרגת שכלו וערך נטיית רצונו'. שם, כרך א, עמ' קיג. ראו גם שם, כרך א, עמ' קעה, שמת; כרך ב, עמ' קנז, קסז. ראו, בנימין איש-שלום, הרב קוק בין רציונליזם למיסטיקה, תל-אביב תש"ן, עמ' 232-237.

22 למשל, סדר והדרגתיות מול דילוג. ראו, קוק, שמונה קבצים, כרך א, עמ' רטז; כרך ב, עמ' ריח; כרך ג, עמ' קעא. מתח המאפיין את האדם החדש הוא הניגוד שבין סעיפים יד ו-טו. למעשה המתח בין אישור והתבטלות אופייני הוא למיסטיקאים. ראו, למשל, Robert

C. Zaehner, *Mysticism Sacred and Profane*, Oxford 1957, pp. 86-88

23 קוק, שמונה קבצים, כרך א, עמ' שמח. ראו גם שם, כרך ג, עמ' רלג-רלד, שט-שי.

24 שם, כרך ג, עמ' רעט.

25 ראו, צבי ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשל"ד, עמ' 144-147; Tamar Ross, 'The Elite and the Masses in the Prism of Metaphysics and History: Harav Kook on the Nature

גדולי ישראל ברמה גבוהה ביותר, ואילו ההמון היה נבער. לעומת זאת בדורות האחרונים עלתה מדרגתו של ההמון, ואילו הגדולים שוב אינם כבעבר (מוטיב ירידת הדורות). מכאן שהאדם החדש שוב איננו ניצב בכרידותו; הפער בינו לבין ההמון מצטמצם, והוא הופך לפרדיגמה של דור הגאולה כולו.

עד כה עסקנו באדם הכריזמטי, לאמור בכריזמה המאפיינת את הפרט ביחסו לסביבתו ולאליהו. אך הכריזמה התבטאה גם בהוראה החברתית של ובר, לאמור בדמות המנהיג. הן הראי"ה הן אנשי חוגו התאפיינו בתודעה של מנהיגים כריזמטיים, שהם תלמידי חכמים ומיסטיקאים כאחד. אפילו הרב דוד כהן ('הנזיר'), שהיה נחבא אל הכלים, היה בעל שאיפות כמוסות של הנהגה, כפי שציין ביומנו המיסטי,²⁶ והרב חרל"פ ניאות להציג את מועמדו למשרת הרב הראשי נגד הרב הרצוג.

הרב צבי יהודה קוק היה פרדיגמה של מנהיג רוחני, שאחריו נהו תלמידים רבים. כידוע, הוא היה מנהיגו האידיאולוגי של גוש אמונים. תלמידיו המשיכו להיות מנהיגים רוחניים לאלפי תלמידים. 'ענינו של נשיא', גרס הרב צבי יהודה, 'הוא התנשאות במובנה החיובי – גילוי שיא הכלל-ישראלי'.²⁷ המנהיג הוא קולו האמיתי של העם. יתר על כן, המנהיג יודע דעת עליון וחושף את דרכי ההשגחה האלוהית לקהלו. בעוד אדם מן השורה מבחין בפרטים בלבד, המנהיג רואה את התמונה הכוללת. תלמידיו המובהקים של הרב צבי יהודה אמרו עליו: 'רבינו לימדנו לראות מתוך המאורעות, עליותיהם וירידותיהם, את המהלך ההיסטורי האלהי המקיף את עם ישראל בדורות אלה'.²⁸

מכאן אנו למדים שהדרגם של האדם החדש לא הסתכם בצדיק בודד המובדל ופרוש מסביבתו. נהפוך הוא: האדם החדש הוא מוחצן בעל כורחו ונחשף ללאומיות ולאנושיות. אף על פי שהוא חווה חוויות אינטימיות ואקסטטיות הוא תמיד פונה אל הציבור הרחב. הכריזמה של האדם החדש מתבטאת בחתירה למנהיגות חברתית, לאומית וקוסמית; אדם חדש גורם להופעת עולם חדש. על כן דווקא דמותו הכריזמטית של הנביא היא הפרדיגמה של האדם החדש. המאפיינים השונים של איש המעלה נגזרים במישרין מעצם היותו פועל בעולם של גאולה מתגשמת.

of Religious Belief', *Journal of Jewish Thought and Philosophy*, Vol. 8 (1999), pp. 355-367

26 שוורץ, הציונות הדתית, עמ' 193-195.

27 שיחות הרב צבי יהודה: בראשית, בעריכת שלמה אבינר, ירושלים תשנ"ג (להלן: שיחות הרב צבי יהודה, בראשית), עמ' 419. ראו, אליעזר דון-יחיא, 'פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל', בתוך: אניטה שפירא (עורכת), עצמאות: 50 השנים הראשונות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 438-441, 446.

28 שלמה אבינר, מקדם לבית-אל: בירורים הלכתיים וארץ-ישראלים, בית אל תש"ן, כרך א, עמ' 206.

ג. האדם העובד

רעיון הטיפוס הרתי החדש קיבל את המבע העז ביותר בהגות סיעת הפועל המזרחי ותנועת תורה ועבודה. לדידן טיפוס זה מתאפיין בתכונות אלה: ראשית, האדם החדש מדגיש את האינדיבידואליזם. שנית, הוא מורד בגלותיות ובהגשמה המצומצמת של התורה בגינה. שלישית, הוא מקדש את עבודת הכפיים ואת היצרנות. נבחן את התכונות האלה ואת השתלבותן זו בזו. מתוך השאיפה להבחין בין תנועת העבודה הרתית לתנועות הפועלים הסוציאליסטיות והקומוניסטיות הבליט הפועל המזרחי את חשיבותו של היחיד.²⁹ היהדות 'מבססת את השקפתה בהסתכלות לתוך נשמתו של הפרט' (נחמיה עמינח);³⁰ 'תחית היחיד, גאולת הפרט, קודמת לכל' (שלמה זלמן שרגאי);³¹ 'כי רק כח העבודה לא ניתן בשותפות לכל הבריאה כולה, כי אם לכל אדם באופן פרטי' (הרב ישעיהו שפירא).³² האדם החדש נוסח הפועל המזרחי הוא בראש ובראשונה אינדיבידואליסט. דוק ותמצא: היחיד הוא המורד.

אנשי הפועל המזרחי ניסחו בכירור את תפיסת המרד בגלותיות ('המרד הקדוש') מתוך קריאה לשוב ליצרנות, לעבודת כפיים, למקוריות, למוסריות ולהומניזם.³³ באחת: הגלות הניכה טיפוס פגום וחסר. 'היחיד היושב בגולה, גם אם הוא שומר תורה ומקיים מצווה – אין הוא יהודי שלם'.³⁴ אבל המרד בגלותיות נובע בראש ובראשונה מהפרט. הגאולה הציבורית פותחת בגאולה האישית. שלמה זלמן שרגאי, אידאולוג מובהק של הפועל המזרחי, שהושפע מהמקורות החסידיים, כתב:

התחיה האישית, התחדשות חיי הפרט ושנוי ערכין בחיי כל יחיד ויחיד, זהו היסוד לגאולתנו ולפדות נפשנו בתור יחידים ויסוד היסודות של תחית האומה ושיבתה לציון. כי רק אז תקום האומה הישראלית ההיסטורית ותחיה את חייה היא, כשאישיה-יחידיה יקומו וינערו מעליהם את כל

29 שאיפה זו הוליכה את התנועה למתינות פוליטית וחברתית, בניגוד לסוציאליזם הלוחם.
 30 נחמיה עמינח, 'מהות רעיונו (קיום כלליים)', בתוך: נחמיה עמינח וישעיהו ברנשטיין, ילקוט מאמרים על רעיון תורה ועבודה, ירושלים תרצ"א (להלן: ילקוט), עמ' 23. עמינח הוסיף וכתב: 'האינדיבידואל ששואף לעולה בידו להתגבר על אי הצדק ולגשם את המטרה, שהצליח לגשם בעצמו את שלטון הצדק ואת הרעיון של שיון הריהו חשוב ככלל'. ראו גם אריה פישמן, בין דת לאידיאולוגיה: יהדות ומודרניזציה בקיבוץ הרתי, ירושלים 1990 (להלן: פישמן, בין דת לאידיאולוגיה), עמ' 71.
 31 שלמה זלמן שרגאי, 'דרכנו', ילקוט, עמ' 29. ראו גם דב שוורץ, ארץ הממשות והדמיון: מעמדה של ארץ ישראל בהגות הציונית הרתית, תל-אביב תשנ"ז (להלן: שוורץ, ארץ הממשות), עמ' 145-155.
 32 שפירא (הארמו"ר החלוץ), 'ועשית הישר והטוב', ילקוט, עמ' 41. נדפס פעם נוספת בתוך: שבתי דון-יחיא, אדמו"ר-חלוץ: עלייתו של ר' ישעיהו שפירא, תל-אביב תשכ"א, עמ' 154.
 33 על המרד הקדוש ראו, למשל, פישמן, בין דת לאידיאולוגיה, עמ' 63-68.
 34 שלמה זלמן שרגאי, שעה ונצח, ירושלים תש"ך, עמ' 166.

האבק הגלותי שברגליהם, שריח עבודה זרה נודפת ממנו, ויחדשו את חייהם המקוריים העצמיים, של התורה והמצוה, היושר והצדק הנבואי.³⁵

שרגאי קרא לכינון טיפוס דתי חדש, שכן תחיית האומה תתאפשר רק עם כינונו של טיפוס נגאל. הטיפוס החדש הוא רסטורטיבי כמוכהק וייעודו הוא לשוב לערכי הנביאים. מבחינתם של שרגאי וחבריו אנשי הפועל המזרחי, האדם החדש הוא 'האדם העובד'. וכאן יש לברר: מדוע האדם העובד מגשים את ערכי הנביאים? תשובתו של שרגאי מתבססת על מעלתה של עבודת הכפיים:

א. ממד תיאולוגי: עבודת כפיים חושפת את הנוכחות האלוהית שבטבע.³⁶ עבודת כפיים 'מעוררת את החלק האלקי שבנו ומביאה אותנו לידי עריגה וכמיה נפשית אל אל חי'. על כן האדם העובד מגשים את דברי הכתוב, 'כי תבואו אל הארץ [...] ונטעתם' (ויקרא יט, 23);³⁷ 'מציאותו של האדם בתוך ד' אמות של העבודה והטבע, מלחמתו בו, גילוי מסתרי, מטפחת בנו את הרגש האלקי, ומפתחת בנו את ההכרה ד"לית אתר דפנוי מניה".³⁸

ב. ממד מוסרי: עבודת כפיים מונעת טפילות. 'צורת חיים של עבודה מונעת מהאדם העובד את האפשרות לחיות מעמלם של אחרים, ממעטת עד למינימום את ההנאה מגול ומנצול השני וכחותיו, ומאפשרת לחיות חיי יושר וצדק מיגיע-כפיו'.³⁹

האדם העובד עובר תמורה נפשית ('שנוי רדיקלי') בכך שהוא מתנתק מחיי הגלות בת אלפיים שנה. יצחק גור אריה כינה תמורה זו 'מהפכה נפשית',⁴⁰ המציבה את הצדק החברתי בראש משימותיו של האדם העובד. האדם החדש הוא החותר לצדק חברתי. לשם כך הוא מוכן להיאבק אפילו בקב"ה בכבודו ובעצמו. יהודה פיפרנו, פעיל ציוני דתי באיטליה ולימים איש שדה אליהו, כתב דברים נמרצים:

היהדות [...] מעריצה ומכבדת את האיטיות האנושית; מה יפה דמותו של הצדיק, אשר בבוטחו בטוהר ליבו, אינו חושש מלריב עם ה' עצמו! הרי הוא יודע – וכאן חוזר גורם האמונה – שדרכי ה' אמת וצדק. ראה מה עשה יעקב אבינו שכל הלילה נאבק עם מלאך ה' – ולא משום שסרב להכיר

35 שרגאי, 'דרכנו', ילקוט, עמ' 30.

36 גישה זו מקורה בתפיסה החסידית, שעבודת האלוהים המעשית מרוממת את העובד לספירות ולגבהים אלוהיים, שאינם מושגים באמצעות העיון וההתבוננות המופשטים.

37 שרגאי, 'דרכנו', ילקוט, עמ' 32.

38 תיקוני זוהר, נה, דף צא ע"ב; שם ע, דף קכב ע"ב; שלמה זלמן שרגאי, חזון והגשמה, ירושלים תשט"ז, עמ' סא. סגנון כזה שב ונשנה בכתביו של שרגאי לאורך השנים. ראו, אריה פישמן, 'שני אתוסים דתיים בהתפתחות הרעיון "תורה ועבודה"', בשבילי התחיה, חוב' ב (תשמ"ז), עמ' 135-136.

39 שרגאי, 'דרכנו', ילקוט, עמ' 33.

40 'שאיפת הדרות', ילקוט, עמ' 49. על יצחק גור אריה (גונשרובסקי, ולימים שינה את שמו לאריגור) ראו מאמרו של יצחק גולדשלאג, 'יצחק גור אריה', בתוך: יצחק רפאל וגאולה בת-יהודה (עורכים), האנציקלופדיה לציונות דתית, ירושלים תשס"א, כרך ו, עמ' 116-118.

בעליונות האל, אלא כדי להגן על זכויות מצפוננו בפני מי שלא יוכל בסופו של דבר להכחישו. ואיוב הצדיק, שמבלי שים לב לתוכחות ידידיו מכריז על נקיון כפיו, וזאת לא על מנת לקבל פרס, כי הרי הוא מודה בריבונותו של ה' כאשר האדם מסור בידי לחלוטין, אלא כדי שהצדק לעולם יגבר; ודי לנו לזכור שהמובן האטימולוגי של המלה 'ישראל' הוא 'הנאבק עם אל'.⁴¹

השיבה לדרך הנביאים כוללת את תעוזת האדם לנוכח מלאכים ואלוהים במלחמתו למען הצדק ולמען יישום העקרונות התיאולוגיים בחיי המעשה. מבחינת האידאולוגים של הפועל המזרחי האדם החדש, שהוא היהודי השלם, מקיים באורח חייו את 'אחדות התורה והחיים'.⁴² כלומר הוא איננו מסתפק בהיבט התיאורטי של צדק ושוויון, אותו היבט שבמאות שנות גלות התבטא בלימוד אינטנסיבי של הלכה ואגדה, אלא מיישם את הערכים הסוציאליים במעשיו, במאבקיו ובהתנהגותו בחיי היום-יום. המאבק בגלותיות שקידם הפועל המזרחי עניינו, אפוא, שיבה לערכי היהדות המקראית, המציבה את הצדק האישי והחברתי בראש סולם הערכים.

ד. האדם היוזם

הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק, נשיא הכבוד של המזרחי בארצות הברית, נהג לבטא את רעיונותיו המופשטים באמצעות טיפוסים אידאליים (איש ההלכה, איש הדת, איש האמונה, איש ההדר, איש האלוקים וכיוצא באלה). דרשותיו המקראיות הרבו לשרטט את קווי האופי של הטיפוסים הדומיננטיים כמו אדם הראשון, האבות ואיוב.⁴³ הרב סולובייצ'יק לא יחד לציוני, אף לא לציוני הדתי, טיפוס עצמאי, אולם הירדשויותיו לרעיון הציוני הדתי מניחות קווי יסוד לעיצוב טיפוס כזה.⁴⁴ באחת מדרשותיו הציוניות

41 יהודה (ג'ורג'יו) פיפרנו, יהדות, ציונות וחלוציות: פרקי הגות ומעש, שדה אליהו תשל"ד, עמ' 45.

42 ישעיהו ברנשטיין, ייעוד ודרך, תל-אביב תשט"ז, עמ' 88.

43 ראו, פנחס פלאי, 'הדרוש בהגות הרב סולובייצ'יק: מיתורה או מהות?', דעת, חוב' 4 (תש"ם), עמ' 111-128; דב שוורץ, 'על דרשנות ודרשנים בציונות הדתית', בתוך: אבי שגיא ודב שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, רמת גן תשס"ג (להלן: שגיא ושוורץ [עורכים], מאה שנות ציונות דתית), עמ' 357-392; Marvyn Fox, 'The Rav as a Maspid', in: Menachem, 392-357; D. Genack (ed.), *Joseph B. Soloveitchik: Man of Halakhah, Man of Faith*, Hoboken, N. J. 1998, pp. 190-191

44 על גישתו הציונית הדתית של הרב סולובייצ'יק ראו, יעקב בלידשטיין, 'הרב יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק כהוגה דתי-ציוני: האומנם?', בתוך: יהוידע עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר יובל לאליעזר שביד, ירושלים תשס"ה, כרך א, עמ' 441-442; דב שוורץ, הגותו הפילוסופית של הרב סולובייצ'יק, רמת גן תשס"ח (להלן: שוורץ, הגותו הפילוסופית), כרך ב, עמ' 222-223.

הנודעות הוא מציג את יוסף כדגם של המהפכן הציוני הדתי. הבה ונבחן את תכונותיו של מהפכן כזה בעבר ובהווה:

א. מידור.

המהפכן המקראי: יוסף איננו מקבל את הסמכות של אביו ואחיו בהכרעה בשאלות השעה. יוסף צופה שתנאי המחיה ישתנו ('גר יהיה זרעך'), ועל כן הוא מסרב לקבל את הפסיכיות של אביו ושל אחיו. אין הוא מערער על סמכותם הדתית והרוחנית; להפך, הוא מתנהג על פי האתוס וסולם הערכים שקבעו. אולם הוא מבחין בין הנהגה דתית לבין הכרעה היסטורית. על כן הוא גוזר על עצמו דחייה והוקעה.

המהפכן הציוני הדתי: הציוני הדתי מקבל את הסמכות הרבנית ברובד ההלכתי, אולם הוא דוחה סמכות זו ביחס להכרעה ההיסטורית ולתגובה ההולמת לשאלות השעה. אפיון זה הכרחי מאחר שהמימסד הרבני במזרח אירופה במיוחד דחה את הציונות. 'בעניני הלכה מסר הקב"ה לחכמי ישראל את הסמכות לפסוק טמא-טהור, חייב-פטור, אסור-מותר. אולם בשאלות היסטוריות, שאלות שנוגעות לא לתנור, לא לכיכר ולא לסכום של מנה או מאתים, אלא לגורלו של עם הנצח, פוסק הקב"ה בעצמו הלכה כדברי מי'⁴⁵. ב. יוזמה.

המהפכן המקראי: יוסף דרש להתכונן למציאות שונה, מציאות שבה ההתמודדות עם ההווה תהיה בזירה של מצרים. ארץ כנען של אז הייתה חממה שבה ניהלו אחיו את חייהם הנינוחים, אולם יוסף צפה שהאימפריה המצרית תכפה קיום אחר, שונה לחלוטין מהקיום ככנען. 'אם לא נהיה מוכנים לתנאים החדשים, תבלע אותנו הסביבה. [...] אולם אם נחשוב בעוד מועד, נתכנן ונתכונן בשביל מאלמים אלומים [...] בשביל כלכלה חדשה וסדר חברתי חדש, — נוכל להנציח את ירושת אברהם גם בסביבה זרה'⁴⁶.

המהפכן הציוני הדתי: הציוני הדתי דורש להתנתק מהחממה של הגולה; הוא מודע שלשם כך עליו להיות מעורה במודרנה לא רק מבחינה טכנולוגית אלא גם מבחינה תרבותית. הטיפוס הדתי הקיים (הלא ציוני) דחה סוג כזה של קיום דתי ומודרני; על כן עיצב הציוני הדתי טיפוס דתי חדש, המקבל עליו את הדיאלקטיקה של דת ומודרנה מרצון.

יוסף הוא אפוא דגם של טיפוס דתי המפתח גישה מרדנית ועצמאית (כלפי הסמכות הרבנית) מצד אחד, וגישה שמרנית (מבחינת ההזדהות עם הערכים הרבניים) מצד שני. הרב סולובייצ'ק צייר את קווי אישיותו במידה רבה, והצהיר על כך במפורש. וכבר דנו רבים בממד הדיאלקטי של דמותו והגותו.⁴⁷ לפיכך ברור מדוע עמד הרב סולובייצ'ק על

45 יוסף דב הלוי סולובייצ'ק, חמש דרשות, ירושלים תשל"ט (להלן: סולובייצ'ק, חמש דרשות) עמ' 23. ראו גם שורץ, הציונות הדתית, עמ' 24.

46 סולובייצ'ק, חמש דרשות, עמ' 21.

47 ראו, למשל, אהוד לוז, 'היסוד הדיאלקטי בכתבי הרב י"ד סולובייצ'ק', דעת, חוב' 9 (תשמ"ב), עמ' 75-89.

הממד הספקני וההססני של החדשנות. לדעתו הטיפוס החדש נוכח בצדקתו רק בדיעבד, כאשר תחזיותיו מתגשמות. 'השנים של שואת היטלר, תקומת המדינה והישגי המזרחי בארץ ישראל שכנעוני בצידקת דרכה של תנועתנו';⁴⁸ 'ההיסטוריה הפכה [...] את החלוץ הצנוע שחורש וזורע, למפיץ תורה ובונה ישיבות גדול'.⁴⁹ באחת: הטיפוס החדש הוא בעל תעוזה ויוזמה, ואף על פי שהוא מלא ספקות לנוכח המעשה הציוני, הוא איתן בתמיכתו בתנועה הציונית, מאחר שההיסטוריה הוכיחה שצדקה דרכה.

ה. האדם הלוחם

השותפות בנטל ההגנה המזוינת הייתה למאפיין מובהק של הציוני הדתי כבר בתקופת היישוב. השותפות במלחמת העולם השנייה,⁵⁰ במחתרות,⁵¹ ולאחר מכן השירות בצה"ל,⁵² נתפסו כחלק בלתי נפרד מדמותו של הציוני הדתי.⁵³ אפשר לראות בשיבה לכווח ולכוחניות נדבך חשוב בבניין האדם החדש בנוסח הציונות הדתית. מאפיין זה היה מובן מאליו ביחס לגברים. הדעות התפלגו בשאלת שירות הנשים. הקיבוץ הדתי הפעיל בעבר סנקציות על בנות שלא שירתו בצבא ובחרו במסגרות חלופיות. הרבנות הראשית 'גמגמה' בעניין, והיו רבנים ציוניים דתיים שאסרו על נשים לשרת שירות צבאי. ככל מקרה השירות הצבאי הפך לביטוי של אחדות, של שותפות גורל ושל גאווה לציבור הציוני הדתי. השירות הצבאי אף הבחין בינו לבין הציבור החרדי, שעודד דחיית שירות או התחמקות ממנו. הטיפוס הציוני הדתי גילה את הכוח הפיזי.⁵⁴

ההגות הציונית הדתית ביססה את הרכיב המיליטריסטי בדמותו של האדם החדש והעמיקה אותו. הרב ד"ר שמעון פדרבוש, מראשי הציונות הדתית בארצות הברית, טען בבהירות כי הציונות הדתית 'דורשת גם התמסרות למלחמת שחרור הארץ למען תקומת

48 סולוביצ'ק, חמש דרשות, עמ' 25.

49 שם, עמ' 29.

50 ראו, דב קנוהל (עורך), בהתנדב עם, כרך א, תל-אביב תשמ"ט; יוסף שפירא (עורך), בהתנדב עם, כרך ב, תל-אביב תשנ"א.

51 ראו, למשל, הילדה שצברגר (נסימי), מרי ומסורת בארץ-ישראל בתקופת המנדט, רמת גן תשמ"ה; מרדכי פרידמן, היחידות הדתיות ב'הגנה' ובפלמ"ח, ירושלים ורמת גן תשס"ה.

52 ראו את זיכרונותיו של 'חיאל א' אליאש, מעשה הבא בחזון, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 210-235. אליאש הביא מתוך הרצאתו לפני מדריכים בשנת 1947, ושם אמר: 'נהווה את הכוח הדתי מול הכוח החילוני השולט כיום על היישוב ומעצב את דמותו'.

53 על היחס המעורר לכווח ולאלימות בתנועה ראו יוסף אחיטוב, 'מן הספר אל הסיף: על דמותו הרצויה של הצבא הישראלי על פי התורה', בתוך: מרדכי בר-און וצבי צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 414-434; דרור גרינבלום, מגבורת הרוח לקידוש הכח: כח וגבורה בציונות הדתית בין תש"ח לתשכ"ז, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור בפילוסופיה, אוניברסיטת חיפה 2008.

54 ראו, אלי הולצר, חרב פיפיות בידם: אקטיביזם צבאי בהגותה של הציונות הדתית, ירושלים ורמת גן תשס"ט.

מולדת עצמאית ולהשתתפות מלאה בהגנת המדינה, לפי שהשימות האלה הן חלק מהותי של מיכלול ציונות התורה.⁵⁵ הוא חתם את דיונו הרעיוני בסוגיה בדברים חד משמעיים: 'השמירה על עצמאות ישראל בארצו היא מעיקרי תורתנו'.⁵⁶ הרב צבי יהודה קוק העמיק את האמירה הדוגמטית של פדרבוש. בשיחותיו קבע את הכלל כי 'אנו נאמנים בכל תוקף למדינה. היא הגוף של הנשמה הלאומית, היא ענין אלוהי'.⁵⁷ כמו־כן הצבא, כי מדינה בעולם־הזהה זקוקה לצבא. מדינה וצבא הם ענין אחד, זוג אחד שהוא קודש'.⁵⁸

הנה כי כן, השירות הצבאי הפך לרכיב מכונן בדמותו הרוחנית והחברתית של הצעיר הציוני הדתי. תרמה לכך גם תנועת בני עקיבא. נאומו של משה חיים שפירא בוועידת בני עקיבא פתח בדברים אלה: 'תנועת בני־עקיבא רשמה דפי־זוהר במסכת החלוציות וההתישבות הדתית ובתולדות החינוך הישיבתי. חלק רב לה בהגנה על הישוב מלפני קום המדינה במלחמת השחרור ובצה"ל ובהקמת נקודות ישוב'.⁵⁹ במשך שנים רבות צידדה תנועת בני עקיבא בשירות צבאי במסגרת הנח"ל כיעודו של הצעיר ('הגשמה'). רק בשלהי שנות השבעים של המאה שעברה ולאחר דיונים סוערים הצטרפה ישיבת ההסדר, הכוללת שירות צבאי מוקוצר, להגשמה.

הערכת הכוח הפיזי נקבעה בדמותו של הציוני הדתי החדש. הפריחה הספרותית בשנים האחרונות במחנה הציוני הדתי מתאפיינת גם בכתיבת סיפורים על השירות הצבאי ועל השותפות במערכות ישראל.⁶⁰ ראשי ישיבות ההסדר ייחסו ערך דתי ומוסרי לשירות הצבאי המשולב בלימוד תורני.⁶¹ שירות המילואים וה'התברגות' של דתיים לאומיים למערך הפיקוד הצה"לי בשנים האחרונות הפכו את הגורם המיליטרי למרכיב שאיננו מתייחד רק לצעיר הציוני הדתי אלא מאפיין את המחנה בכללו.

55 שמעון פדרבוש, 'סודות ציונות התורה', בתוך: הנ"ל (עורך), חזון תורה וציון, ירושלים וניו יורק תש"ך, עמ' כד.

56 שם, עמ' כז.

57 מונח זה מקורו בספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי, שנמנה עם המקורות המעצבים של ההגות הציונית הדתית בכלל ושל רעיונותיו של הרב צבי יהודה בפרט.

58 שיחות הרב צבי יהודה: בראשית, עמ' 69.

59 ש' דניאל (עורך), השר שפירא: דיוקנו של מדינאי דתי, אלון שבות ותל־אביב תש"ם, עמ' 270.

60 לסופרים הצעירים זיקה לישיבת ההסדר במעלה אדומים. ראו, חיים סבתו, תיאום כוונות, תל־אביב 1999; מיכאל (מיקי) שיינפלד, בא מלבנון: בכל מקום שהם, תל־אביב 2007; עשהאל לובוצקי, מן המדבר והלבנון, תל־אביב 2008; יאיר אנסבכר, כצל ציפור, תל־אביב 2009. את הטרתמו של הז'נר אפשר לראות ברומן של חיים באר, עת הזמיר, תל־אביב תשמ"ח. מבחינה מסוימת ניתן לשייך כאן סיפור דמוי רומן שכתב אב שכול על בנו, לוחם מפלוגות ישיבות ההסדר, שנפל במלחמת לבנון הראשונה: חיים צור, שי מפלוגות ההסדר, תל־אביב תשמ"ה.

61 ראו, למשל, מאמרו של אהרן ליכטנשטיין, 'זאת תורת ההסדר', עלון שבות, חוב' 100, ישיבת הר עציון תשמ"ג, עמ' 9-33.

ו. האדם הגאולי

הציונות הדתית ראתה את עצמה עד לשלהי שנות השמונים של המאה שעברה כתנועה המממשת את הקץ האסכטולוגי, ואת המאורעות ההיסטוריים פירשה כ'ראשית צמיחת הגאולה'. בעניין זה כבר עסקו חוקרים שונים בהרחבה.⁶² התנועה התמודדה עם האשמות האורתודוקסיה הלא-ציונית בדבר החשת הקץ ו'עלייה בחומה'. בעיני החרדים נתפסו הציונות בכלל והציונות הדתית בפרט כביטויים של משיחיות של שקר וכהמשך ישיר של השבתאות. אני רוצה לטעון בזהירות, שההתמודדות עם האשמה זו היא מרכיב גלוי וסמוי בתגובותיו של האדם החדש.

בשנת 1945 דן הרב צבי יהודה קוק בהרחבה בשאלת היהדות והמשיחיות. בדבריו חש צורך להבדיל בין השבתאות לציונות. וכה כתב:

אבל אחר לגמרי [מהשבתאות] הוא מהלך הדברים אצל הרצל וכל ענין הציוניות המעשית והמדינית. כאן המהלך הוא מלמטה למעלה, מירידת הטמיעה הגלותית ותסבכתה אל מול העליה המוספת והולכת, דרך כל מיני מירוקי ייסורים, כלליים ופרטיים, רוחניים וחרמיים, נפשיים וגופניים, לשלימות היהדות ולאמיתת חייה, באור אויר ארצה וקדושת אדמתה, המתנערת לתקומתה הממשית.⁶³

מדברים אלה אפשר להסיק שההבחנה היא זו: השבתאות היא תוצאה של משיח פרסונלי שביקש לכפות עצמו 'מלמעלה למטה', וב'טירוף הנפש' שלו הביא להתמוטטות התנועה. לעומת זאת הציונות היא תנועה שצמחה 'מלמטה למעלה', כלומר המאייסה בחיי הגלות מצמיחה את ה'אתחלתא דגאולה'. התהליך ההתפתחותי של דחיית ההתבוללות ושל בקשת הייחוד הלאומי מצד התנועה הציונית סולל את הדרך לבוא המשיח. המעקב אחר המאפיינים של התנועה הציונית מגלה לפיכך שמקורה ב'קודש' אימננטי, כלומר בהנהגה אלוהית סמויה ומכוונת. ובניסוח ישיר: התנועה הציונית היא מעשה ידי אלוהים, בעוד השבתאות היא מעשה ידי אדם. הרב צבי יהודה התאמץ אפוא למקם את הרכיב המשיחי במקומו הראוי.

היבט מעניין של הזיקה המשיחית הסמויה מופיע באוטוביוגרפיה של ד"ר יצחק רפאל. יכוליו הספרותיים הראשונים היו בתחום החסידות. הוא החל ללמוד באוניברסיטה העברית זמן קצר לאחר עלייתו לארץ בשנת 1935. באותה תקופה כבר לימד גרשם שלום את התיאוריות שלו על התנועה החסידית כנטרול המשיחיות. אף שרפאל למד היסטוריה ולא מחשבת ישראל, סביר להניח שהיה מודע לתורתו של שלום. חיבוריו הראשונים של רפאל היו בתחום החסידות. בספרו האוטוביוגרפי תיאר רפאל את חשיפתו לספרי

62 לדיון בסוגיה זו ראו, שוורץ, ארץ הממשות, עמ' 213-222; הנ"ל, הציונות הדתית, חלק א, פרק שלישי.

63 צבי יהודה קוק, לנתיבות ישראל, ירושלים תשמ"ט, כרך א, עמ' מא.

המחקר במדעי היהדות בבגרותו. הוא ציין כי 'הנושא הראשון שבו התעניינתי, [היה] משיחי שקר'.⁶⁴ באותה תקופה ייסד גרעין ראשון של בני עקיבא. הטיפוס הדתי החדש נבנה אפוא לא רק מתוך זיקה ישירה וחיובית לרעיון המשיחי, אלא גם מתוך התמודדות סמויה אך מתמדת ברבב של משיחיות שקר שנתלה בו.⁶⁵ מבחינה מסוימת האדם הגאולי הוא זהיר ובוהן את מידת משיחיותו ואת אופיה. ההתמודדות מצמיחה תודעה מורכבת, הנחשפת בדמותו של הציוני הדתי החדש.

ז. האישה החדשה

הלבטים והמתחים שליוו את עיצוב הטיפוס הדתי החדש בציונות הדתי גברו שבעתים ככינון דמותה ומעמדה של האישה הציונית הדתית. המודרנה השפיעה גם על מעמד האישה האורתודוקסית הלא ציונית; אולם האישה הציונית הדתית לא המתנה לתהליכים אבולוציוניים, ובמקרים רבים מרדה בסדר החברתי הקיים. פרופ' תמר רוס, שהיא ביטוי למהפכנות של האישה האורתודוקסית בארץ ישראל, כתבה בפתח ספרה העוסק בפמיניזם ואורתודוקסיה דברים חושפניים אלה, המעידים על ההססנות, הלבטים והמורכבות של הסוגיה:

מעולם לא החשבתי את עצמי פמיניסטית. גם כיום אינני מרגישה ממש בנוח עם תווית זו. מלכתחילה, אני מסתייגת מהעיסוק הכפייתי במגדר, המאפיין רבות מהדבקות בפמיניזם, עד כי דומה שהן רואות במגדר את אמת המידה המוחלטת שעל פיה יש למדוד כל דבר. חורה לי גם שהפמיניזם מצליח לעתים לעורר בי תחושת ניכור מעולם אמוני שלם, שהוא בשר מבשרי וחלק בלתי נפרד ממהותי. עם זאת, אני סבורה שמדובר בתנועה מהפכנית חשובה ביותר, המפיצה תובנות מאלפות. נוסף על המסר הישיר של הפמיניזם, אפשר להפיק לקחים מהאתגרים שהוא מציב למסורת הדתית. מאמינים המתעלמים מאתגרים אלה יוצאים נפסדים.⁶⁶

רוס התאמצה להתוות בספרה דרך חדשה שתהלוך את מעמד האישה הדתית בעולם מודרני. מצד אחד היא הסתייגה מיעילות הניסיונות ליצור סטנדרטים חדשים במסגרת הרבנית וההלכתית הקיימת, ומצד שני דחתה את הדרכים המערערות את סמכות ההלכה.

64 יצחק רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר: פרשיות חיים, ירושלים תשמ"א, עמ' 23.

65 על המשמעות השלילית של המשיחיות שהתעצמה בתרבות הישראלית המתהווה ראו, למשל, דוד אוהנה, מבוא לספרו של יעקב טלמון, חידת ההווה ועורמת ההיסטוריה, ירושלים תשס"א, עמ' יא-לג.

66 תמר רוס, ארמון התורה ממעל לה, תל-אביב תשס"ז, עמ' 14. ספר זה יצא בשפה האנגלית כשלוש שנים קודם למהדורה העברית: Tamar Ross, *Expanding the Palace of Torah*, Hanover and London 2004

רוס הסתייעה בפילוסופיה של המשפט, של ההלכה ושל ההרמנויטיקה כדי לפתוח פתח לגישה חדשה למעמדה של האישה.

דמותה של תמר רוס הייתה יכולה לצמוח בסביבה ציונית דתית בלבד. רוס הגדירה את עצמה בספרה כאורתודוקסית, אך התעלמה כמעט לחלוטין מהסביבה הציונית הדתית שאפשרה את התפתחותה האינטלקטואלית והזהותית. היא כתבה עבורת גמר חלוצית (על הגותו של הראי"ה קוק) ודוקטורט במחשבת ישראל, לימדה במחלקה לפילוסופיה באוניברסיטת בר-אילן ובמדרשות לנשים.⁶⁷ מוסדות אלה הם ציוניים דתיים במובהק. ואכן, רוס היא מודל קוטבי של האישה החדשה בציונות הדתית, המביעה חוסר נחת ממעמדה ושואפת לסדרים חדשים.

אולם מאבקה של רוס צריך להתפרש גם כחוליה ברצף ההתמודדויות של האישה הציונית הדתית במהלך השנים. ההתמודדות צמחה מהפועל המזרחי בכלל ומהפועלת הציונית הדתית בפרט. ההתארגנות הרשמית הראשונה של ארגון הפועלות הדתיות של הפועל המזרחי, בהנהגתה של טובה סנהדראי ובפעילותן הנמרצת של מרים אליאש, רחל ברקמן ואחרות, התרחשה בשנת תרצ"ה (1935).⁶⁸ על הממד המהפכני שהעניקו נשות הפועל המזרחי למאבק לקידום האישה בציבור הדתי-הלאומי תעיד הפרשה שלהלן: כזכור, בכנסת הראשונה התאחדו המפלגות הדתיות לחזית מאוחדת. התנאי שהעמידה אגודת ישראל היה שאישה לא תהיה חברת כנסת. תנאי זה התקבל. נשות הפועל המזרחי התמרדו והקימו את סיעת הפועלת הדתית, בהנהגתה של טובה סנהדראי. אף שסיעה זו לא עברה את אחוז החסימה שוב אי אפשר היה להתעלם מסוגיית מעמדה של האישה בציבור הציוני-הדתי. רק בכנסת הרביעית (3.11.1959) נבחרה טובה סנהדראי כחברת כנסת ראשונה מטעם המפד"ל. על אף הסתייגות של רבנים בציבור הדתי-הלאומי הפכה סנהדראי כארבע שנים לאחר מכן לסגנית יושב ראש הכנסת. הציונות הדתית בארצות הברית תמכה בקידום מעמד האישה. אריה ליב גלמן, שהיה נשיא המזרחי באמריקה, קבע

67 ראו, תמר אלאור, בפסח הבא: נשים ואוריית ציונות הדתית, תל-אביב תשנ"ט. ראו גם תמר רוס, 'המרד הקדוש של האשה הדתית-לאומית כגשר בין הלכה ודמוקרטיה', בתוך: שגיאה ושוררין (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, כרך ג, עמ' 447-456. מאמר זה לא נזכר בביבליוגרפיה של ארמון התורה ממעל לה. אפשר שרוס ביקשה לטשטש את הרקע הציוני הדתי כדי להפוך את ספרה לרלוונטי לאורתודוקסיה המודרנית בכללה, ולא רק לציונות הדתית. אך הבנת הרקע יוצאת נפגעת.

68 לפני תקופה זו התקיים שיח על מעמד האישה, ורבים מנציגי המזרחי צידדו בזכויותיה של האישה לבחור, להיבחר ולהנהיג. ראו, למשל, אברהם רובינשטיין, תנועה בעידן של תמורה: פרק בראשית המזרחי בפולין, רמת גן תשמ"א, עמ' 199. אולם היה זה שיח גברי, ועל פי רוב לא נטלה האישה חלק פעיל בשיח זה. אנו דנים כאן ביוזמה נשית, שהיא הגורם המרכזי בעיצוב דמותה של האישה החדשה. ראו, לילך רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב, ירושלים תשס"ה.

בנאומו בוועידת המזרחי באטלנטיק סיטי בשנת 1941: 'אנו מציינים בשמחה רבה את הגידול העצום של הסתדרות נשי מזרחי'.⁶⁹

כשם שבעבר השפיעו התמורות ביחס למעמד האישה ביישוב על החברה הציונית הדתית,⁷⁰ כך כיום השפעת המודעות למעמד האישה בחברה הישראלית מתרחבת לציונות הדתית. תנועות כמו 'אמונה' ו'קולך', ומרכזים אקדמיים – בעיקר באוניברסיטת בר אילן, מוקדשים לחקר מעמד האישה; אף על פי שמגוון יעדיהם הוא עשיר – שוקדים על סדר יום חדש של האישה הציונית הדתית. חותמן של התמורות ניכר גם ביצירה. דוגמה לכך היא פרסום רומנים מאת סופרות ציוניות דתיות כמו אמונה אלון, שהרה בלאו, חיותה דויטש ואמילי עמרוסי. ולבסוף, ההתפתחות של האישה החדשה בציונות הדתית החלה להיחקר בשנים האחרונות.⁷¹ מכאן שהציונות הדתית חתרה גם לכינון טיפוס נשי חדש, שהנהגות הרבניות והסמכויות ההלכתיות שוב אינן מספיקות לקבוע את מעמדה הראוי.

ח. האדם החילוני (1): ביקורת

נפנה מכאן לאופן שבו ראתה ההגות הציונית הדתית את האדם החדש החילוני, כלומר את הגירסה החילונית של המודל האנושי. נבחן שני סוגי תגובות לרעיון האדם החדש. האחד עניינו ביקורת קשה על הטיפוס החדש, והשני מתמקד בצדדים החיוביים הלא מודעים שלו. הרב משה אביגדור עמיאל, שהרבה לתקוף את הציונות החילונית, מתח את הביקורת החריפה והעקיבה ביותר על רעיון האדם החדש.⁷² כדרשן מובהק הרבה הרב עמיאל להשתמש ברטוריקה ובחדות לשון לניסוח רעיונותיו. הוא שרטט את קווי האופי של האדם החדש הציוני כדלהלן: ראשית, פועל בהווה מתוך מחיקת העבר.⁷³ שנית, חותר

69 אריה ליב גלמן, המדינה והיהדות הדתית, ירושלים תשי"ט, עמ' 59.
70 ראו, למשל, מרגלית שילה, רות קרק וגלית חזן-רוקם (עורכות), העבריות החדשות: נשים ביישוב ובציונות בראי המגדר, ירושלים תשס"ב.

71 מאמרים אחרים מתוך כרך 10 של כתב העת תרבות דמוקרטית (תשס"ו), שכותרתו 'מגדר וחברה בישראל לזכרה של פרופ' דפנה יזרעאלי', הוקדשו לנשים בעלות אוריינטציה ציונית דתית (עורכים טובה כהן, רות הלפרין-קדרי, אבי שגיא וידידיה שטרן). ראו גם חוברת 34 של כתב העת פרשנות וביקורת, שהוקדש לנושא 'האשה הישראלית: שורשים, מציאות ודימויים' (עורכת: טובה כהן).

72 על הרב עמיאל ראו, דב שורץ, אמונה על פרשת דרכים, תל-אביב תשנ"ו (להלן: שורץ, אמונה), עמ' 75-83; הנ"ל, ארץ הממשות, פרק תשיעי; הנ"ל, אתגר ומשבר, עמ' 272-280; משה הלינגר, 'משנתו הדתית-המדינית של הרב משה אביגדור עמיאל', בתוך: אליעזר דון-יחיא, אלה בלפר ומשה חלמיש (עורכים), בר-אילן: ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כרך כח-כט (תשס"א), עמ' 189-232; אבינועם רוזנק, 'הציונות כמהפכה רוחנית א-מדינית במשנתו של הרב משה אביגדור עמיאל', בתוך: שגיא ושורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, כרך א, עמ' 287-306.

73 'אין לה לציונות זו אלא מה שענייה רואת במצב העכשווי'. משה אביגדור עמיאל, לנבוכי

ללאומיות אינדיבידואליסטית מתוך התעלמות מההיבט האוניברסלי שלה.⁷⁴ שלישית, בניגוד לתדמית החדשנית הוא ממשיך את מגמת ההתבוללות של ההשכלה.⁷⁵ מהמאפיין האחרון אנו למדים שהרב עמיאל כפר ביודעין בחדשנות של האדם החדש. כלומר הוא נאבק ברעיון זה באמצעות ערעורו מן היסוד. ואכן, מבחינתו האדם החדש מחקה את דמות המשיח (אף הוא פרסוניפיקציה של רעיון), אך ללא הצלחה. כל כך משום שהחיקוי הוא חלקי, ומצטמצם להיבט אחד בלבד מדמותו של הגואל העתידי. כתב הרב עמיאל:

וחבל על כך שלקחו את המשיח הגדול שלנו ופררו אותו לפרורים קטנים מאד וכל אחד לקח לו רק חלק קטן מאד מהפרורים הללו. המתבוללים לקחו ממנו את התעודה שלו,⁷⁶ וגם זאת – להלכה בלבד, ואותו גופו השליכו אחרי גוום. הלאומיים החילוניים לקחו את המקום שבו הוא צריך להתגלות, את 'ד' מאות פרסה על ד' מאות פרסה',⁷⁷ אבל על נשמתו אין הם רוצים לדעת. והשמאלים לקחו ממנו את רעיון 'האינטרנציונלי' ולא יותר; השאיפה של 'זנהרו אליו כל הגויים' (ישעיה ב, ב) יש להם, אבל כמה רחוקים הם מרישא דקרא 'נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים'.⁷⁸

הציוני החילוני הצטמצם לממד הגאוגרפי של חזון העתיד ('מקום'). כדי להדגיש את מאפייני האדם החדש של הציונות, הבחין הרב עמיאל שתי הבחנות צורניות גרידא בין תנועת ההשכלה שפעלה בעידן האמנציפציה לציונות, ובין ההתבוללות ללאומיות. הבחנה ראשונה: 'בעוד שהמתבוללים גרסו "היה אדם בצאתך ויהודי באהלך" הנה הם [הציונים] גורסים "היה יהודי בצאתך ואדם באהלך"'.⁷⁹ הבחנה שנייה: 'בעוד שההתבוללות היתה מן הפרט אל הכלל, הנה הלאומיות החדשה היא התבוללות מן הכלל אל הפרט'.⁸⁰

התקופה: פרקי הסתכלות במהות היהדות, ניו יורק תש"ם (להלן: עמיאל, לנבוכי התקופה), עמ' 291. על 'מחק ההיסטוריה' באידאולוגיה הציונית ראו גם שם, עמ' 299.

74 'כאילו התיאשנו מכל משא נפשנו מראשית היותנו בתור אומה שהיתה מיועדת "לתקן עולם במלכות שדי" ולהביא לידי נצחון את היצר הטוב שבאדם על יצר הרע שבקרבו'. שם. מעיקרון זה נגזרת תפיסת הדת כעניין פרטי במדינה העתידית. 'במדינה זו תהיה כל הרוחניות דבר פרטי ומכל שכן הדת תחשב לענין פרטי'. שם, עמ' 300.

75 הרב עמיאל כינה מגמה זו 'חיקוי של התחרות' הנובע ביסודו מ'חיקוי של התבוללות'. שם, עמ' 294.

76 כלומר את רעיון השלמות האוניברסלית, רעיון המופיע בחזונו אחרית הימים, כתכלית וכיעד.

77 על פי מגילה ג ע"א; סוטה מט ע"ב; בבא קמא פב ע"ב ועוד.

78 עמיאל, לנבוכי התקופה, עמ' 306. על תכונותיו של המשיח ראו, דב שורין, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת גן תשס"ו (מהדורה שנייה מורחבת), עמ' 16-17.

79 עמיאל, לנבוכי התקופה, עמ' 286.

80 שם, עמ' 288.

לדירדו של הרב עמיאל התנועה הציונית מצדדת בערכי היהדות כסמלים המעניקים לגיטימיות לעצם הלאומיות, אך לא כדרך חיים; והלאומיות היונקת מההתעוררות האתנית והלאומית באירופה מתוארת בדיוניו של הרב עמיאל כתפיסה דמונית (הוא נקט את הכינויים 'מתבוללת', 'חומרנית', 'אליילית' ועוד). הרעיון הציוני מקדם את ה'נורמליזציה' של היהודי המשוחרר מכובד המסורת בכחינת אתוס מחייב. רעיון זה מעניק לגיטימיות לאדם החדש להתנער מהיהדות שבו. הרב עמיאל הדגיש את המהפכה בתפיסת הפרט. מעתה הפרט הוא יהודי הבועט בזהותו הייחודית ושואף לזהות אוניברסלית. כמובן, הרב עמיאל הוקיע שאיפה כזו.

לפי הרב עמיאל הטיפוס הציוני הדתי נבנה שלב אחר שלב מתוך שלילת האדם החדש של הציונות החילונית. הטיפוס הציוני הדתי הוא היהודי השמרן, שלא שינה מאומה מאורחותיו ומערכיו. טיפוס זה נענה לצו ההיסטוריה, ולאמתיו של דבר להשגחה האלוהית. הטיפוס הציוני הדתי מייחל להרחבת הגבולות של קיום המצוות בארץ ישראל (מצוות התלויות בארץ) ולהשבת עטרה ליושנה.

ט. האדם החילוני (2): גלוי ונסתר

גישתו של הרב עמיאל כלפי הטיפוס הציוני החילוני החדש הייתה במידה רבה ריאליסטית ומפוכחת. הרב עמיאל הבחין בכך שטיפוס זה נבנה על שלילת הדת המעשית. הטיפוס החילוני החדש המיר את קיום המצוות בממד הסמלי של הדת.⁸¹ אולם השיפוט המחמיר של הרב עמיאל לא היה לדעה השלטת בהגות הציונית הדתית. אדרבה, האידאולוגים של הציונות הדתית ראו באדם החדש מרד 'חיצוני' בדת בד בבד עם זיקה 'פנימית' עמוקה אליה.

הגישה הפטרנליסטית, המבקשת ממדים דתיים לא מודעים בהתנהגות הציונית החילונית, לבשה ממדים תיאולוגיים מעמיקים בהגותו של הראי"ה קוק ובני חוגו. גישה זו אמנם מכירה באדם החדש החילוני, אך טוענת שזוהי קליפה המכסה על תוכן דתי פנימי. גישה זו הייתה מקובלת גם על המבקרים החריפים של התנועה הציונית ושל הנהגת מדינת ישראל בסוגיות דת ומדינה. נדגים זאת בשני מבקרים חריפים כאלה, הרב יוסף דוב סלובייצ'ק ואריה ליב גלמן. בדרשותיו הציוניות כתב הרב סלובייצ'ק דברים נודעים:

אולם נראה, כי גם היהודי החילוני, חבר תנועה לא־דתית, מוכרח לעשות קנין ולזכות לא רק בארץ ישראל, אלא גם באלקי ישראל. אף היהודי הזה, הספקן־האגנוסטיקן והחילוני, שרשמית כופר הוא ומתאמץ לפרש את הדרמה ההיסטורית היהודית בקטגוריות שטחיות־שכלתניות, מוכרח הוא

81 ראו, Peter L. Berger, *A Far Glory: The Quest for Faith in an Age of Credulity*, New York, 1992

לעשות מעשה-קנין באלקי ישראל, לבנות מזבח על הרי ישראל ולהקריב קרבן על המזבח.⁸²

קיומו של רכיב דתי בדמותו של האדם החדש הוא עובדה, כשם שנוכחותו החבויה והלטנטית אף היא בגדר נתון. 'הדתי – מדעת, החילוני – שלא מדעת'.⁸³ א"ל גלמן היה פולמוסן חריף. הוא כתב מאמרי ביקורת רבים, שבהם שילח את חצי לשונו כנגד מנהיגים פוליטיים ואנשי רוח כאחד. גלמן הביא כתנא דמסייע את דבריו של יהושע גלבוע, כי 'האידיאל של "היהודי החדש" החל מרתיע ומבהיל רבים וכן טובים בציבוריות האינטלקטואלית שלנו'.⁸⁴ עם זאת היה גלמן משוכנע בצרכים הרוחניים של האדם החדש. הוא כתב:

מה מאושר היה האדם-היהודי שבדורנו, אילו יכולנו להכניסו לטרקלין המחשבות הנאצלות, ולפתוח לפניו צינורות הזוהר ושפע האורות, המכונסים באוצר האומה, כי אך ורק על ידי החדרת הכרת האמת על מציאות הבורא ותכלית העולם, יכולים להציל את האדם-היהודי מתהום המבוכות וממצולות הספקות.⁸⁵

על צבי ויסלבסקי כתב גלמן, 'זה הוא כחם של אישים גדולים, אשר לא נתקו את הקשר בין כללות ישראל ובין בראשית ברא אלקים'.⁸⁶ כציוני דתי נאמן ביקש גלמן את עקבות האמונה הסמויה של אנשי הרוח. מן הראוי לציין שהחל מראשית שנות התשעים של המאה שעברה מופיעים ניצני התנערות מהתפיסה הפטרנליסטית. אולם מגמה זו היא פרדוקסלית, שכן היא מבקשת לערער על התשתית התיאולוגית הציונית הדתית שהיא נשענת עליה.

מכאן אנו למדים שהפרשנות האזוטרית שפיתחה הציונות הדתית למאורעות התקופה מתרחבת גם לרמות האדם החדש. במישור ההיסטורי פירשה הציונות הדתית את ההתעוררות הלאומית (נגלה) כהתממשות הגאולה האלוהית (נסתר), ובמישור האנתרופולוגי פירשה תנועה זו את הטיפוס החילוני החדש (נגלה) כבעל זיקה עמוקה לייעוד הדתי (נסתר). הגישה הפטרנליסטית, הקובעת את תכונותיו ה'אמיתיות' של האדם החדש, היא מאפיין משותף לכל פלגי הציונות הדתית. גם אם אין מתחשבים בה כחיי היום-יום, שכן הציוני הדתי מעורה בחיים המודרניים של החברה הישראלית, היא

82 סולוביצ'יק, חמש דרשות, עמ' 16. על דרשותיו הציוניות של הרב סולוביצ'יק ראו, שוורץ, הגותו הפילוסופית, כרך ב, פרק שמיני.

83 שם, עמ' 17. ראו גם שוורץ, אמונה, עמ' 222.

84 אריה ליב גלמן, נצח האומה, ירושלים תשי"ח, עמ' 31.

85 שם, עמ' 26.

86 שם, עמ' 32.

מאפיינת את השכבה התיאולוגית העמוקה של התנועה. היחס לאדם החדש החילוני איננו מתמצה אפוא בהיבט הממשי אלא הוא רכיב מרכיבי הזהות הציונית הדתית.

י. האדם החזותי

לאדם החדש בציונות הדתית היבטים רבים, ובכללם גם היבטים חיצוניים-חזותיים. ההיבט התיאולוגי והאידיאולוגי חלחל והפך גם להיבט אסתטי. החל מהקמתה הייתה הציונות הדתית נתונה במתח קוטבי בין הפנים לחוץ. התודעה של התנועה הייתה מהפכנית. כבר עמדנו על המרד בסמכות הרבנית ובגלותיות ועל הקריאה לכינון הטיפוס הדתי החדש. בעיני עצמה נתפסה הציונות הדתית, ובדין, כתנועה חדשנית ונועזת. לעומת זאת בעיני התנועה הציונית הלא-דתית נתפסה הציונות הדתית כתנועה השוקרת על הפרהסיה הדתית של היישוב בלבד ('משגיחת כשרות'). המתח בין התודעה העצמית לתודעה הסביבתית התפרץ בעוצמה ב'מהפכת הצעירים' במפר"ל, שתבעו שותפות בהכרעות המרכזיות של הנהגת המדינה. המהפכה התבטאה גם בתחום החזותי. התודעה העצמית נחשפה סוף סוף בממד האסתטי.

בשנות החמישים של המאה שעברה התרחש השינוי החיצוני: הצעיר הציוני הדתי החל לחבוש כיפה סרוגה. כבר עשור לפני כן החל המהפך. בראשו עמד הרב משה צבי נריה, שהחליף את הכיפה השחורה בכיפה הסרוגה. הכיפה החדשה הפכה לסמל של האדם הדתי החדש, ואפיינה את מוליכי מהפכת הצעירים במפר"ל. הצעירים התהדרו במראה החדש. הם יזמו מהלך שבמסגרתו כל צעיר דתי בצה"ל קיבל כיפה סרוגה. יהודה עזריאלי כתב:

לאט לאט התחילה הכיפה-הסרוגה לשלוט בתנועה ולהיות באופנה בציבור הרחב. יותר ויותר היא התבלטה בתקשורת ונעשתה פופולרית בדעת-הקהל הישראלית – סמל לנוער דתי, לאומי, זקוף קומה, המאמין באלוקיו ובארצו, עם הפנים לחברה ולמדינה. נוער ישראלי מובהק, הגדל בעיר ובכפר. חלוץ בהתיישבות ומשרת נאמן בצה"ל – מול הציניות, האדישות והאלימות כסגנון חיים; לעומת הקרתנות, הנהנתנות ומכת הירידה מהארץ, צמח ועלה דור צעיר, עם תדמית חדשה, המייצג ערכים, חדור אמונה פנימית והתנדבות חברתית, בעל שאר-רוח והתלהבות חלוצית – המוכיח שאיננו נשחקים ונמוגים מבחינה חברתית ותרבותית.⁸⁷

בשנת 1975 פרסם הסאטיריקן הנודע אפרים קישון במעריב את רשימת ההלל לכיפה הסרוגה, המסמלת את הטיפוס הדתי החדש. רבים ממנהיגי הציונות הדתית, כמו זבולון המר, ד"ר יהודה בן-מאיר והרב חיים דרוקמן, חבשו במופגן כיפות סרוגות. במקביל

87 יהודה עזריאלי, דור הכיפות הסרוגות: המהפיכה הפוליטית של הצעירים במפר"ל, ירושלים תש"ן, עמ' 30.

התפתחה הערכה לטיפוס הציוני הדתי על פי סוג וגודל הכיפה שחבש. ישעיהו ברנשטיין, מהאידאולוגים של הפועל המזרחי, כתב: 'יש לזכור, שאותה כיפה אינה אלא סימן-היכר חיצוני, שחשיבותו מרובה והשפעתו ברוכה – היא כשלעצמה אין בה כדי לחולל מיפנה. לרוב אף היא אובדת ביער עבות של שערות, והבלורית המזדקרת ביוהרה כלפי מעלה, דוחקת, כביכול, רגלי השכינה'.⁸⁸ ההיבט האסתטי מייצג אפוא את ההיבט האידאולוגי העמוק. חלק מהשינויים המתרחשים בשני העשורים האחרונים בציונות הדתית מתבטאים גם בצבע, בגודל ובאופי הכיפה הסרוגה.

כיסוי הראש של האישה הנשואה הציונית הדתית אף הוא פרשה בפני עצמה. נשים ציוניות דתיות רבות הלכו בתקופות שונות ללא כיסוי ראש כלל, וחלקן היה מודע לדרך החדשה שנקטו ביחס לדור ההורים.⁸⁹ עם התעוררותו של הציובור התורני הלאומי ('חרד"ל') הפך סוג כיסוי הראש (כובע בעל שוליים, מטפחת), גודלו ומידת השיער שהוא מכסה, לאופנה המשקפת סיווג חברתי ורמה דתית.

יא. סיכום

האדם החדש של הציונות הדתית שואף לאמץ את המודרנה מתוך שמירת זהותו הייחודית, ומוכן לקבל עליו את ההשלכות הדיאלקטיות של המפגש הטעון בין עולם מודרני למחויבות דתית. מבחינתו הפעילות בעולם מודרני משמעה יוזמה, מעורבות פוליטית (הנהגה), עבודת כפיים ושותפות בנטל. בניגוד לאתוס הציוני, שבו הטיפוס החדש הוא תחליף לטיפוס הקודם, הטיפוס הדתי החדש שכוננה הציונות הדתית נתפס כהרחבת הקיים וכהשלמתו. שינוי של טיפוס עשוי לנבוע משני גורמים: שינוי פנימי מהותי ושינוי בתוקף הנסיבות.

האדם החדש של התנועה הציונית הכריע בדבר זהותו מפני שמאס בגלותיות ובפסיביות; ומבחינתו אורח החיים הדתי השמרני הוא ביטוי. על כן השינוי שלו הוא פנימי ומהותי. לעומת זאת האדם החדש של הציונות הדתית מפתח גישה מורכבת: כלפי חוץ הוא נועץ את החדשנות שלו בנסיבות התקופה, אך כלפי פנים השינוי הוא מהותי. במקום אחר ביררנו את הגורמים להתהוות רעיון האדם החדש בהגות הציונית הדתית. הגורם האחד, השלילי, הוא הבידוד מהעולם הרבני הסמכותי במזרח אירופה במיוחד. הגורם השני, החיובי, הוא החתירה להקמת ישות מדינית בעולם מודרני.⁹⁰ גורמים אלה חייבו את הציונות הדתית ליצור יש מאין, כלומר לעצב אדם דתי חדש, שאיננו כפוף לסמכויות הרבניות הקיימות, השוללות את הלגיטימיות של עצם קיומו. הסמכות שממנו

88 ישעיהו ברנשטיין, במעגלי שעבוד וגאולה, ירושלים תשכ"ה, עמ' 237.

89 ביטוי ספרותי לכך ניתן בספרה של נילי אושרוב, שכונ צדיקים, תל-אביב 2008. אושרוב תיארה את אמה השומרת בתיקה כובע, וכאשר ביקרה האם את הסבתא בכני ברק חבשה את הכובע ('כובע-לא-נעים-לי-מסכתא-חיה'). שם, עמ' 179.

90 ראו, שוורץ, אמונה, פרק רביעי.

שואב אותו אדם חדש היא הפעולה בזמן גאולה. וכידוע, זמן הגאולה נתפס בהגות היהודית כתקופה חדשה. הוויכוח ניטש בשאלה עד כמה מגיעה חדשנות זו, אך אין עוררין על נוכחותה בעידן המשיחי.

מכאן נבין גם את הקיצוניות בדמותו של האדם החדש בתנועת הפועל המזרחי. תנועת המזרחי סבלה מבידוד מהסמכות הרבנית, ואילו הפועל המזרחי חשה אותו בידוד גם ביחס לתנועת האגם, המזרחי. תנועת העובדים מצאה את עצמה דחוייה, ועולם הערכים שלה היה זר למזרחי, שתומכיו היו בורגנים. למאפיין אחד מתוך המאפיינים שנמנו לעיל יש חשיבות מהותית המבהירה את שאר המאפיינים: האדם החדש של הציונות הדתית מתאפיין בראש ובראשונה בנטילת יוזמה. הציוני הדתי השתנה שינוי מהותי מבחינה תיאולוגית. לדידו הגאולה תיפתח ביוזמה אנושית. שלילת הפסיביות מתייחסת ישירות לשיתוף הפעילות האנושית והפעילות האלוהית בתהליך הגאולה. ומכאן שהחידוש של האדם בתקופת הגאולה יסודו בפרשנות חדשנית למקורות ולא בתכנים חדשים. הפועל המזרחי מצא את האדם החדש, איש הצדק, בפרשנות הולמת למקורות העתיקים. הפרשנות הזאת עצמה היא כאמור חדשנית, מפני שהרצף נקטע בעקבות דחיקת הציונות הדתית מהעולם הרבני.